

УДК [37.091.64:027.8](091)(477)

Олена Покусова

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА У СТРУКТУРІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Пріоритетними напрямками державної освітньої політики є постійне поліпшення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу, спрямованого на інтелектуальний, моральний, духовний, естетичний і фізичний розвиток дитини. Про це йдеться в Національній стратегії розвитку освіти в Україні в 2012–2021 роки [23]. Невід’ємною частиною навчально-виховного процесу є шкільна бібліотека, яка виступає важливим засобом і формою втілення в життя культурно-просвітницької й просвітницької роботи у закладах освіти. Діяльність шкільної книгозбірні сприяє виявленню здібностей кожного учня та його розвитку, формуванню активної життєвої позиції, інтересів і потреб у читанні, розширенню духовного світу. З огляду на це актуалізується потреба вивчення означеної проблеми в історико-педагогічному ракурсі.

Історіографічний огляд показав, що сучасні науковці намагаються проаналізувати окремі проблеми діяльності книгозбірень вітчизняних навчальних закладів. Так, І. Скоморовська висвітлила стан дослідженості питання в історико-педагогічній літературі, здійснила ретроспективний аналіз змісту терміна «бібліотека», розкрила суть поняття «бібліотечна робота», зміст, форми й методи організації бібліотечної роботи з учнівською молоддю у шкільний та позашкільний час у Західній Україні [33]. Також тут варто згадати роботи дослідників Н. Коляди, Л. Корж, А. Малько, в яких окреслена діяльність шкільних книгозбірень [16; 17; 21]. Роботу шкільних бібліотек в Україні другої половини XIX ст. – 20-х років XX ст. вивчають українські історики. Варті уваги праці істориків України. Так, В. Мозгова [22] розкрила становлення й розвиток бібліотек ліцеїв, їх типологію та фонди. П. Рогова [30] вперше дослідила історію діяльності педагогічних бібліотек, приділила особливу увагу аналізу розвитку в період українізації різних видів книгозбірень, зокрема шкільних бібліотек. Науковці Г. Бородіна, М. Зніщенко, Л. Лучка висвітлили формування бібліотек початкових, середніх і вищих навчальних закладів, розкрили напрями їх діяльності, а бібліотекознавець Г. Погребняк дослідив історію створення бібліотек, зокрема при навчальних закладах, а також внесок українських педагогів у розвиток дитячого читання [4; 15; 20; 27]. А. Волинець та А. Гуз окреслили культурно-освітню роботу земських установ, що полягала в сприянні відкриттю національних шкіл, бібліотек-читалень, розвитку бібліотек при земських початкових школах, напов-

ненню їхніх фондів книжками, проведенню народних читань [7; 12].

Як бачимо, меншою мірою науковці торкалися проблеми щодо ролі шкільних бібліотек у навчально-виховному процесі вітчизняних навчальних закладів.

Метою нашої статті є визначення ролі шкільної бібліотеки в структурі навчально-виховного процесу, аналіз ключових понять дослідження.

Відразу розглянемо еволюцію поняття «бібліотека». Етимологічно складник терміна «бібліотека» виник у XV ст., коли бібліотеку сприймали як «книгосховище». У Давній Русі слово «бібліотека» практично не вживалося, оскільки приміщення, в яких зберігалися книжки, переважно мали досить різноманітні назви: «книгосховище», «зберігальна скарбниця», «книгохранителька», «книжкова палата» та інше. Вперше дане поняття зустрічається в Геннадіївській Біблії (1499) [10], а вдруге термін знаходимо в Соловецькому літописі (1602). З часом з'являється словосполучення «шкільна бібліотека», поява якого відображає процеси становлення бібліотеки в структурі загальноосвітнього закладу. Погляди на бібліотеку як сховище книг поступово змінювалися. Так, історик В. Татищев у «Лексиконі» (1793) під бібліотекою розумів «палату з книгами загальнонародного значення», також визначав слова «бібліотекарій» і перелічував професійні якості бібліотекаря, надавав рекомендації з формування фонду [1].

«Русский энциклопедический словарь» (1874) містить два визначення поняття бібліотека: 1) будинок, у якому зберігаються колекції книг; 2) фондове зібрання [31].

Дослідник В. Левицький у «Пораднику для бібліотекарів» (1938) визначав, що бібліотека – це «таким чином упорядкований збір книжок, що він може сповняти ту освітню роль до якої призначений». Це тлумачення терміна підкреслює просвітницьке призначення бібліотек [18].

У літературних джерелах радянського періоду знаходимо досить різні тлумачення терміна «бібліотека». Так, в «Українській Радянській Енциклопедії» (1964) трактується, що бібліоте́ка або книгозбірня (грец. βιβλιον – книжка і θηκη – сховище, скриня) – культурно-освітній заклад, що здійснює збирання друкованих і рукописних матеріалів, провадить їх опрацювання й відображення в каталогах, організовує відповідне їх збереження і обслуговування ними читачів. Шкільна бібліотека органічно поєднує завдання, які стоять перед освітою та бібліотечною справою [38]. У «Педагогічній енциклопедії» (1964) за редакцією А. Каїрова та Ф. Петрова зазначено, що бібліотека – це книгосховище, зібрання книг та інших друкованих і рукописних творів, призначених для публічного чи приватного користування; просвітня установа, що здійснює збирання і зберігання друкованих творів, книг та видачу їх читачам [8]. У «Большой советской энциклопедии» (1970) і «Українській радянській енциклопедії» (1977) зазначається, що «бібліотека» – культурно-просвітницький і

науково-допоміжний заклад, який організовує публічне користування друкованими виданнями; збором, зберіганням, пропагандою і видачею читачам книг, а також займається інформаційно-бібліографічною роботою [3; 39].

Серед сучасних педагогічних довідкових українських видань вагоме місце займає «Український педагогічний енциклопедичний словник» (2001) С. Гончаренка, де автор тлумачить поняття «бібліотека» як культурно-освітній і науково-інформаційний заклад, що збирає та зберігає друковані й рукописні матеріали, організовує громадське користування літературою та провадить довідково-бібліографічну роботу [11]. Подібне трактування знаходимо і в «Енциклопедії історії України» [13]. Слід наголосити, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2004) характеризує «бібліотеку» як установу, культурно-освітній заклад, де зберігаються й видаються читачам книжки, журнали та ін., а також здійснюється популяризація і пропаганда літературних творів» [6]. «Енциклопедія Сучасної України» (2003) розшифровує поняття «бібліотека» як інституцію, що організовує збір творів друку та інших документів, їх зберігання і суспільне користування ними [14]. У добу інформаційного суспільства тлумачення терміна «бібліотека» наводиться у Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995) як бібліотечно-бібліографічний, культурно-просвітницький і науково-допоміжний соціальний інститут, що забезпечує акумуляцію й загальнодоступність документально-інформаційних ресурсів (книг, документів та інших носіїв інформації), які містять і зберігають знання, набуті в процесі розвитку людства, сприяють піднесенню інтелектуального й культурного потенціалу суспільства [29].

У межах нашого дослідження ключовим є пояснення поняття «шкільна бібліотека». Так, у «Словаре книговедческих терминов для библиотечарей, библиографов, работников печати и книжной торговли» (1958) зазначається, що «шкільна бібліотека» – бібліотека початкової чи середньої школи, призначена для учнів. Термінологічні словники «Библиотечное дело» (1986) та «Словник з бібліотечної справи і суміжних галузей знань» (1995) визначають шкільну бібліотеку як бібліотеку, що є структурним підрозділом загальноосвітньої школи, який організовує бібліотечне обслуговування учнів і вчителів. Шкільна бібліотека, що діє в структурі загальноосвітньої школи, забезпечує бібліотечне обслуговування учнів відповідно до навчальних програм, а також учителів щодо методики викладання навчальних предметів і виховної роботи з учнями [2; 37; 42].

У «Словаре библиотечных терминов» (1976) не лише тлумачиться суть терміна, а й визначається роль шкільної бібліотеки в структурі навчально-виховного процесу. Передусім зазначено, що бібліотека початкової чи середньої школи призначається для учнів і вчителів і бере участь у єдиній для школи державній програмі освіти й виховання дітей та

пропаганди літератури й керівництва читанням у загальному веденні навчально-виховної роботи школи [34].

В «Українській Радянській Енциклопедії» (1964) зазначається, що «шкільна бібліотека» створюється в школі з навчально-виховною метою, сприяє ідейному, моральному, естетичному й трудовому вихованню. Шкільна бібліотека виконує інформаційно-консультативну й інформаційно-координаційну функцію, спрямовану на учня, вчителя, родину. Здійснюючи ці функції, вона сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості з інформаційними потребами й навичками. Її місія – бути єдиним максимально доступним для найширших верств населення закладом, який надає можливість людям долучитися через книгу до знань, інформації, культури [39]. У «Педагогічному словнику» (2001) за редакцією М. Д. Ярмаченка висвітлено «шкільну бібліотеку» як бібліотеку загальноосвітнього середнього або середнього спеціального навчального закладу. Підрозділ названих закладів, що виконує інформаційне забезпечення навчального процесу, обслуговує учнів, а також співробітників. Має фонд універсального характеру, формується з пріоритетом навчально-виховної, довідково-енциклопедичної, художньої літератури, а також літератури з питань педагогіки та психології [26].

Розширення мережі бібліотек в Україні сприяло формуванню нових соціально-комунікаційних поглядів на бібліотеку, зокрема шкільну. Термін «бібліотека загальноосвітнього навчального закладу» вітчизняні фахівці зі шкільництва та бібліотекознавства поряд із традиційним терміном «шкільна бібліотека» стали застосовувати після прийняття «Положення про бібліотеку загальноосвітнього навчального закладу» (1999). Нині терміни застосовуються одночасно. Згідно з п.1.1 «Положення», «Бібліотека загальноосвітнього навчального закладу» є обов'язковим структурним підрозділом, який здійснює бібліотечно-інформаційне, культурно-просвітницьке забезпечення навчально-виховного процесу як в урочний, так і в позаурочний час. Свою діяльність вона організовує спільно з педагогічним колективом, відповідно до планів роботи і регламентуючої документації, що затверджується директором закладу» [28]. У «Маніфесті шкільних бібліотек», прийнятому у 2000 році на 66-й Генеральній конференції ІФЛА, наголошується, що шкільні бібліотеки відіграють провідне значення в поширенні грамотності, освіти, забезпеченні інформації, а також в економічному, соціальному та культурному розвитку [38].

Отже, в нормативно-правових документах, науково-довідковій літературі акцентується увага на завданнях та функціях роботи шкільної бібліотеки, її ролі в навчанні та вихованні підростаючого покоління.

У різні історичні періоди освітяни, українські вчені-педагоги завжди розглядали шкільну бібліотеку як найважливішу ланку навчально-виховного процесу. Наведемо кілька прикладів.

Педагог Г. Ващенко у творі «Загальні методи навчання» (1933)

показав значення книги в навчально-виховному процесі. З-поміж засобів національного виховання важливу роль відводив читанню казок, оскільки в них відображено національний світогляд народу, його мудрість, мораль і минуле, тобто «душу народу». Автор окреслив вимоги до шкільних підручників, визначив їх виховний потенціал – виховати любов до рідного краю, пошану до історичних діячів та найкращих народних традицій [5].

Основні завдання шкільної бібліотеки і шкільного бібліотекаря – прищеплювати дитині любов до книги, навчати учнів користуватися бібліотекою. Через шкільну бібліотеку як соціальний інститут проходить кожна людина. «Однією з істин моєї педагогічної віри є безмежна віра у виховну силу книжки... Розумна натхненна книжка нерідко вирішує долю людини», – писав видатний український педагог В. Сухомлинський [35]. Розглядаючи діяльність вчителя, В. Сухомлинський вважав, що джерелом його творчої індивідуальності є книга, особиста бібліотека, призначення якої полягає в тому, щоб вводити вихованців у світ книги. Педагог називав бібліотеку найважливішою складовою своєї педагогічної системи. Він радив учителеві мати свою особисту бібліотеку, щоб можна було повсякденно користуватися книгами, читати й перечитувати їх, щоб вводити у світ книг своїх вихованців. У статті «Моя педагогічна система» він писав: «Я не уявляю собі скільки-небудь сильного впливу на своїх вихованців, якби кожен з них поступово не був уведений у цей чудовий світ – світ книги» [35]. Шкільна бібліотека – культурно-освітній центр не лише навчального закладу, а й постійне джерело духовного збагачення. Турбота про бібліотеку пронизує всю педагогічну діяльність В. О. Сухомлинського. Василь Олександрович писав, звертаючись до вчителів: «Якщо ви хочете, щоб юнацтво відчувало невгамовну жадобу до знань, дбайте про найголовніші, найважливіші вогнища духовної культури – бібліотеки» [36].

У підручнику «Педагогіка» за редакцією М. Ярмаченка (1986) зазначено, що широко використовується в школі різні форми роботи з книгою. Насамперед застосовуються індивідуальне позакласне читання учнями художньої та науково-популярної літератури. Цікавою формою роботи є читацька конференція. Вона може проводитись і в класному колективі, і для кількох паралельних чи суміжних класів. Часто такі конференції відбуваються при шкільній або районній дитячій бібліотеці, іноді їх організовує як масовий захід для учнів літературний гурток [26].

Педагог В. Лесин у праці «Як працювати з книгою» (1989) закликав старанно опановувати культуру роботи з книгою, яка значною мірою залежить від загальної культури людини. Читання він вважав найголовнішим засобом збагачення знань. Результат засвоєння прочитаного матеріалу, на думку автора, залежить від умілої організації роботи з книгою, від правильного чергування читання й відпочинку [19].

Сучасний науковець М. Фіцула у підручнику «Основи психології та педагогіки» (2003) наголошує на визначенні ролі бібліотек в організації

навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів. Вони створюють умови для забезпечення учасників навчально-виховного процесу великою кількістю інформації відповідно до завдань освітніх програм із предметів державного та базового компонентів. Автор зазначає, що вихованню культури читання, навичок самоосвіти та самореалізації сприяють бібліотечні уроки (урок-лекція, урок-бесіда, урок-конференція, урок-гра тощо), що проходять в стінах шкільної книгозбірні. Їх тематика різноманітна: правильна робота з книгою; ознайомлення з бібліотечно-бібліографічним апаратом; виховання бережливого ставлення до книги, популяризація бібліотечно-бібліографічних знань [41].

Академік О. Савченко у підручнику «Дидактика початкової школи» (2009) розкрила поняття шкільної бібліотеки на прикладі малокомплектних шкіл. Вчений зосередила увагу на вагомому значенні в житті маленького села шкільної бібліотеки, в якій діти «зустрічаються» з улюбленими героями, обдумують і переказують прочитане, тут зароджується любов до книги, до читання, без якого немислима дальша самоосвіта людини. Тому до створення бібліотеки, її комплектування, регулярного обслуговування дітей учитель, зазначає О. Савченко, має ставитись, як і до виконання своїх обов'язків під час уроку. Виховання в дітей молодшого шкільного віку любові до рідного слова – одне з важливих завдань початкової школи, яке розв'язується прищепленням любові до книжки. Інтерес до книжки, до читання зароджується в дитини у початковій школі через навчально-виховний процес, у шкільній бібліотеці, під час самостійного читання. Як наголошує О. Савченко, зміст книжок, їх спрямованість допомагають дитині в пізнанні її світу та внутрішнього світу інших людей. Завдяки читанню книжок у дітей розвиваються емоційна і чуттєва сфери, образне мислення, збагачуються соціальні знання й досвід, вони набувають уміння висловлювати елементарні оцінні судження [32].

Отже, аналіз науково-довідкової літератури, джерел досліджень дозволив визначити ключові поняття дослідження: «бібліотека», «шкільна бібліотека», «бібліотека загальноосвітнього закладу». На нашу думку, «шкільна бібліотека» – це структурний підрозділ загальноосвітнього навчального закладу, що сприяє розумовому, моральному, естетичному й трудовому вихованню учнів і відіграє важливу роль у формуванні національної свідомості дитини.

Аргументовано, що шкільна бібліотека як важлива ланка навчально-виховного процесу надає систематичну цілеспрямовану допомогу учням в опануванні знаннями з навчальних предметів, виховує бажання розширювати обсяг знань, знайомить із різноманітними джерелами інформації, навчає розуміти їх, користуватися ними, виховує творчу особистість, створює умови для формування в молодого покоління гуманістичних, морально-етичних цінностей, засобами художнього слова виховує патріотизм, любов до рідної мови, до народних традицій.

Неабияку роль шкільна бібліотека відіграє в навчанні й вихованні підростаючого покоління. Вона прищеплює учням любов до книжки, інтересу до читання, навчає їх бережно ставитися до книги.

Загалом ми не можемо охопити всі аспекти означеної проблеми. Зокрема, подальшого дослідження потребує вивчення організаційно-педагогічних основ діяльності шкільних бібліотек на українських землях в імперську добу (друга половина XIX ст. – 1917 р. XX ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотек : підручник / В. О. Ільганаєва, Г. Д. Ковальчук та ін. ; під ред. М. С. Слободяника. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
2. Библиотечное дело: термин. словарь / сост.: И. М. Сулова, Л. Н. Уманова; редкол.: Н. С. Карташов (отв. ред.) и др.; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – 2-е перераб. и значит. доп. изд. – М., 1986. – 224 с.
3. Большая советская энциклопедия : в 12-ти т. / глав. ред А. М. Прохоров. – 3-ие изд. – М. : Изд-во Совет. энциклоп., 1970. – Т. 3 Барис-Браслет. – С. 300.
4. Бородіна Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.08 / Бородіна Галина Григорівна. – К., 2003. – 228 с.
5. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підруч. для педагогів / Г. Ващенко. – К. : Укр. Видав. Спілка, 1997. – 441 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 50.
7. Волинець А. А. Становлення та розвиток публічних бібліотек в Україні (XIX – початок XX століття) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.08 / Волинець Анжела Андріївна. – К., 1998. – 199 с.
8. Волинець А. Земські народні бібліотеки України у другій половині XIX століття / А. Волинець // Бібліотека. Інформація. Суспільство : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 20–22 жовт. 1998 р. / Нац. парлам. б-ка України ; голов. ред. В. Бабич. – К. : [б. в.], 1998. – С. 70–73.
9. Володин Б. Ф. Всемирная история библиотек / Б. Ф. Володин. – С.-Пб. : Профессия, 2002. – 352 с.
10. Головащенко С. І. Геннадіївська біблія / С. І. Головащенко, О. Н. Саган // Енциклопедія історії України : у 5-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. Г–Д. – С. 81.
11. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник / Семен Гончаренко. – К. : Волин. обереги, 2001. – С. 50.
12. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні

- (1864–1914) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Гуз Анатолій Михайлович. – К., 1997. – 205 с.
13. Енциклопедія історії України : у 5-ти т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1.
 14. Енциклопедія Сучасної України : в 8 т. – К., 2003. – Т. 2. Б–Біо.
 15. Зніщенко М. П. Становлення та розвиток бібліотек для дітей в Україні (1900–1939 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.08 / Зніщенко Микола Павлович. – К., 1998. – 182 с.
 16. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) : дис. ... кандидата наук : 13.00.01 / Коляда Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 241 с.
 17. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (кінця ХІХ ст. – на початку ХХ ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Корж Лариса Вікторівна. – Суми, 1999. – 190 с.
 18. Левицький В. Порадник для бібліотекарів / В. Левицький. – Л., 1938. – 127 с.
 19. Лесин В. М. Як працювати з книгою / В. М. Лесин. – К. : Вища шк., 1989. – 70 с.
 20. Лучка Л. М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Лучка Людмила Миколаївна. – Дніпропетровськ, 2010. – 220 с.
 21. Малько А. О. Концепція розбудови шкільної бібліотеки в контексті інформатизації суспільства : дис. ... кандидата пед. наук : 05.25.03 / Малько Алла Олександрівна. – К., 1995. – 214 с.
 22. Мозгова В. П. Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (ХІХ–ХХ ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.08 / Мозгова Валентина Петрівна. – К., 2000. – 262 с.
 23. Національна стратегія розвитку освіти в Україні в 2012–2021 роки // Шк. б-ка плюс. – 2013. – Листоп. (№ 21/22). – С. 11–26.
 24. Педагогическая энциклопедия : в 5 т. / гл. ред А. И. Каиров и Ф. Н. Петров. – М. : Совет. энциклопедия, 1964. – Т. 1. – 832 с.
 25. Педагогіка : підруч. для пед. ін-тів та ун-тів / редкол.: М. Д. Ярмаченко та ін. – К. : Вища шк., 1986. – 54 с.
 26. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Пед. думка, 2001. – С. 55.
 27. Погребняк Г. Становлення та розвиток дитячих бібліотек України / Г. Погребняк. – К., 2003. – 92 с.
 28. Положення про бібліотеку загальноосвітнього закладу // Інформ. зб. МОН. – 1999. – № 12. – С. 6–11.
 29. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27.01.1995 р. № 32/35-ВР // Бібл. вісн. – 1995. – № 2. – С. 1–5.
 30. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (ІІ пол. ХІХ – 20-ті рр.
-

- XX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.08 / Рогова Павла Іванівна. – К., 2004. – 266 с.
31. Русский энциклопедический словарь / гл. ред. проф. И. Н. Березин. – С.-Пб : Тип. т-ва Общественная польза, 1873–1879, Отдел I, т. III: Б. – 1873. – 15, XVII, III. – 686 с.
 32. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підруч. для студ. пед. факультетів / О. Я. Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 416 с.
 33. Скоморовська І. А. Педагогічні засади роботи бібліотек з учнівською молоддю в Західній Україні (1900–1939 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Скоморовська Ірина Анатоліївна. – Івано-Франківськ, 2009. – 280 с.
 34. Словарь библиотечных терминов / ред. Оган Степанович Губарьян; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М. : Книга, 1976. – 222 с.
 35. Сухомлинський В. Моя педагогічна віра / В. Сухомлинський // Юність. – 1968. – № 9. – С. 74–75.
 36. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 4. – С. 393–626.
 37. Термінологічний словник з бібліотечної справи і суміжних галузей знань. – М., 1995. – 216 с.
 38. Уилларс Г. ИФЛА-ЮНЕСКО: «Манифест школьных библиотек» / Г. Уилларс // Шк. б-ка. – 2006. – № 9. – С. 32–33.
 39. Українська радянська енциклопедія : у 16-ти т. – К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклоп. – 1964. – Т. 16. Цементация–Б. – С. 331.
 40. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / голов. редкол.: М. П. Бажан та ін. – 2-е вид. – К., 1977. – Т. 1.
 41. Фіцула М. М. Основи психології та педагогіки : посібник / Фіцула М. М., Степанов О. М. – К. : Академвидав, 2003.
 42. Шамурин И. Словарь книговедческих терминов для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли / И. Шамурин. – М., 1958. – 340 с.